

*Кондратенко Олег
(Київ)*

ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ТА ПІДГОТОВКА «КОРОТКОГО КУРСУ ІСТОРІЇ УРСР»

Не дивлячись на те, що сьогодні питання розвитку української академічної історичної науки стало об'єктом ряду спеціальних досліджень, втім цілий ряд аспектів досі залишається поза увагою наукової громадськості. Яскравим прикладом останнього є такий важливий момент, як підготовка Інститутом історії АН УРСР систематичних курсів з історії України. У низці відомих тепер наукових праць фактично відсутнє бодай оглядове розкриття питання роботи науковців провідної вітчизняної історичної установи над підготовкою «Короткого курсу історії УРСР», яка здійснювалась упродовж всього першого повоєнного десятиліття. Водночас не будемо надто критичними і не применшуватимемо заслуг вітчизняних істориків у вивченні нашого питання. Переважна більшість синтетичних розробок, які стосуються розвитку української історичної науки мають доволі широкий об'єкт дослідження, а тому зрозуміло, що за такої постановки проблеми, автоматично унеможлиблюється висвітлення підготовки наукових курсів.

Серед праць, які стосуються питання розвитку академічної історичної науки варто назвати роботу українського історіографа А.В. Санцевича¹, присвячена розвитку української історіографії післявоєнного періоду, яка побачила світ у 1967 р. У 1970 р. та 1973 р. за участю В.А. Дядиченка, Ф.Є. Лося², П.М. Калениченка, А.В. Санцевича та В.Г. Сарбея³ було підготовлено низку колективних монографій щодо розвитку історичної науки в Україні за роки радянської влади. У зазначених працях акцентується увага здебільшого на висвітленні науково-дослідної роботи Інституту історії шляхом ідеологізації окремих наукових праць, присвячених історії КПРС та КПУ, а також історії робітничого класу, тоді як питання підготовки Інститутом «Короткого курсу» майже зовсім не згадується. Подібне можна сказати і про колективну монографію А.В. Санцевича та Н.В. Комаренко⁴, яка вийшла у 1986 р. та присвячена розвитку історичної науки в АН УРСР у 1936–1986 рр. Загалом дослідники не відходять від традиційних норм радянської історіографії та вкотре наголошують на позитиві визначальній ролі Компартії у вирішенні ряду наукових завдань даної установи. У 1987 р. згаданий А.В. Санцевич підготував книгу «Українська радянська історіографія: 1945–1982» (К., 1987)⁵, яка також не претендує на хоча б часткове розкриття досліджуваного нами питання. Значно різняться у плані об'єктивності роботи щодо розвитку академічної історичної науки праці, які вийшли з під пера вчених у період української незалежності. Передусім варто назвати колективні роботи, приурочені до 60-ти та 70-річного ювілею Інституту історії України, які побачили світ відповідно у 1996 р. та 2006 р.⁶ Все ж масштабність об'єкту наукового дослідження не дала змоги науковцям бодай коротко зупинитись на питанні підготовки наукових курсів з вітчизняної історії.

Не зайвим буде згадати й окремі статті М.В. Коваля⁷, О.С. Рубльова, О.В. Юркової⁸ та В.М. Матях⁹, присвячені питанню розвитку академічної історичної науки. Утім, питання

підготовки синтетичних курсів з історії не знайшло свого висвітлення з тих причин, що у більшості своїх статей автори концентрують увагу саме на висвітлення політичного аспекту в розвитку історичної науки.

Таким чином, за умов фактичної відсутності спеціальних розвідок щодо підготовки синтетичних курсів з історії України, дане питання відзначається високою актуальністю.

Приступаючи до безпосереднього аналізу та розкриття нашого питання, передусім варто коротко окреслити умови в яких розвивалась українська історіографія в перше повоєнне десятиріччя. З'ясовувано, що вже перші повоєнні роки відбулось різке згорання тимчасово відроджених у часи Другої світової війни досліджень з історії українського героїчного минулого. Задля цього Комуністична партія та уряд СРСР продовжували відводити історичній науці одну з провідних ролей у зміцненні засад сталінізму та формування серед широких верств населення соціалістичного світогляду.

З метою остаточного підпорядкування своєму авторитетові історичної науки вищі партійно-радянські органи вдалися до звинувачень української наукової інтелігенції (здебільшого представників суспільних та гуманітарних наук. – *О. К.*) в українському буржуазному націоналізмі. Передумовою до відкритих звинувачень стали нападки з боку владних структур на вчених-суспільствознавців, які носили виключно політичний характер (мовляв їх праці не відзначаються високою науковістю, а деякі з них навіть є шкідливими для громадськості. – *О. К.*). Також у 1945–1947 рр. представників історичної науки активно викликали на спеціальні наради при ЦК КП(б)У на правах «хлопчиків для побиття».

Як відомо, своєрідним підсумком у розгортанні ідеологічного наступу на українську історичну науку стало видання постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України», котра стала логічним завершенням попередніх нарад істориків при ЦК КП(б)У¹⁰. Цією постановою піддавались гострій і необґрунтованій критиці наукові праці співробітників Інституту, створені протягом всіх попередніх років як такі, що містять грубі політичні помилки та перекозчення буржуазно-націоналістичного характеру. Водночас наголошувалось на тому, що за 13 років свого існування Інститут не підготував і не видав марксистсько-ленінського курсу історії України, а також: «...не створив жодної монографії з основних питань історії України, не підготував і навіть не робив спроб підготувати наукову марксистсько-ленінську історіографію України»¹¹. В результаті цього, у постанові були розкритиковані такі праці співробітників Інституту як: «Історія України» за редакцією С.М. Білоусова, К.Г. Гуслистого, М.Н. Петровського (К., 1940), «Нарис історії України» за редакцією К.Г. Гуслистого, Л.М. Славина та Ф.О. Ястребова (Уфа, 1943), 1-й том «Історії України» під редакцією М.Н. Петровського (Уфа, 1943) та ін.¹² Авторів вказаних розвідок звинуватили у відродженні «реакційних вигадок» В.Б. Антоновича та М.С. Грушевського, мовляв науковці розглядають історію України ізольовано від розвитку інших братніх народів, тим самим відхрещуючись від акценту на боротьбу класів і внаслідок цього ідуть шляхом українських націоналістів¹³.

Така постанова вищого партійного органу республіки зумовила розгортання підготовки Інститутом історії України ідеологічно-витриманих наукових праць. Як вище зазначалось, що після патріотизму в часи війни, котрий сприяв дослідженню героїчного минулого України, саме в 1947 р. почалось остаточне згорання дослідження національної історії як такої. В результаті цього, поняття «Україна» у всіх подальших роботах мав бути замінений терміном «УРСР». Також співробітники Інституту зобов'язувались виконувати вказівки партії та розгортати науково-дослідну роботу спираючись виключно на марксистсько-ленінську методологію історичної науки. З цього часу Інститут історії

України остаточно перетворився на своєрідний «рупор» марксистсько-ленінського тлумачення української історії.

Після постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. Інститут історії України змушений був підготувати план заходів на виконання цієї директиви з подальшим його направленням до вищого партійного органу республіки. В контексті цих заходів колектив установи зобов'язувався ліквідувати помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру у висвітленні української історії та створити марксистсько-ленінські роботи по історії України. З цього документу перш за все видно те, що при написанні своїх робіт науковці виразили згоду суворо дотримуватись положень викладених у сталінському підручнику з історії ВКП(б), зауважень Й.В. Сталіна, С.М. Кірова, А.О. Жданова з питань історії, а також власне постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. Також серед основних позицій, які змушені були висловити науковці провідної історичної установи республіки в зазначеному плані були наступні: по-перше, через ряд наукових робіт, які готував Інститут, червоною ниткою мала проходити ідея безперервного історичного зв'язку історії українського, білоруського, російського та інших радянських народів; по-друге, одним з першочергових завдань колективу установи була підготовка праць з питань виникнення робітничого класу в Україні, як складової частини всеросійського робітничого класу, а також національно-визвольної боротьби в Україні в період імперіалізму; по-третє, особлива увага науковців повинна була зосереджуватись на дослідженні проблем всесвітнього значення Великої Жовтневої соціалістичної революції і об'єднання українських земель в єдиній УРСР; по-четверте, надзвичайною «популярністю» при складанні вітчизняної історії мала користуватись ідея суверенності України виключно в складі СРСР¹⁴.

Задля остаточного розгрому так званого буржуазного націоналізму в історичній науці, тодішній заступник голови РМ УРСР М.П. Бажан ініціював скликання спеціальної наради з питань плану науково-дослідних робіт ВСН. Під час проведення наради вкотре піднімались питання про підвищення ідейно-політичного рівня вчених-суспільствознавців, продовження боротьби з проявами ворожої ідеології та низькопоклонства перед західною культурою¹⁵. Водночас голова ВСН М.В. Птуха в одному зі своїх виступів наголосив на створенні узагальнюючих курсів у галузі суспільних наук, які б, за його словами «...виступали своєрідним зняттям боротьби проти засилля ворожої ідеології»¹⁶.

Відтоді всі установи ВСН мали приступити до підготовки синтетичних курсів з археології, історії української літератури, фольклору, української мови та народного господарства.

Перед колективом Інституту історії України було поставлено завдання у найкоротші терміни створити «марксистський» курс історії України, котрий мав стати своєрідним стандартом для всіх подальших досліджень в галузі української історичної науки. Як наголошувалось у згаданій постанові ЦК КП(б)У від 29 вересня 1947 р.: «...Вважати найважливішим бойовим завданням комуністів-істориків АН УРСР складання марксистсько-ленінського «Короткого курсу історії України»¹⁷. Відмітимо, що саме в цей час перед всіма істориками республік СРСР постало завдання по написанню національних історій, не була виключенням і Україна. Всі наукові сили Інституту історії України були сконцентровані на підготовці так званої «справжньої» історії України – нерозривно пов'язаної з історією народів СРСР. Водночас окрім науковців Інституту історії України під час роботи над «Курсом» залучались і провідні історики вузів України, а також фахівці з Москви та Ленінграду¹⁸. Згідно з планом роботи Інституту історії України на 1947 р.: «...Курс повинен стати дійсно методологічно витриманою науковою працею, яка послугує відправним пунктом для подальшої поглибленої розробки всіх головних питань по історії

України і одночасно буде посібником для самоосвіти трудящих»¹⁹. Методологічною основою для майбутньої роботи стали напрацювання класиків марксизму-ленінізму, а також сталінський еталон трактування радянської історичної науки – «Історія ВКП(б). Краткий курс». Одне з головних завдань авторів «Курсу» полягало у чіткому ідеологічно витриманому висвітленні віковичних зв'язків трьох братніх слов'янських народів: російського, українського та білоруського. Згідно плану-схеми «Короткого курсу», майбутня узагальнююча праця мала включати 24 розділи, котрі б висвітлювали основні питання розвитку українського соціалістичного суспільства від найдавніших часів до початку відбудови народного господарства у повоєнний період²⁰. Водночас діяльність українських академічних історичних установ активно координувалась та узгоджувалась з Інститутом історії АН СРСР. Так, в НА ІУ НАН України відклалась стенограма спільного засідання колективів Інституту історії АН СРСР та Інституту історії України АН УРСР, яке проходило від 2 грудня 1947 р. до 17 лютого 1948 р. за участю таких відомих радянських істориків, як: Б.Д. Греков, І.І. Мінц, Г.М. Панкратова, М.М. Тихоміров, М.В. Нечкіна та М.М. Дружинін²¹. На цьому засіданні було узгоджено єдину методологію майбутнього «Короткого курсу історії України», в основу якої покладались марксистське вчення про соціально-економічні формації та «нерозривний зв'язок» історії України з історією інших народів СРСР, насамперед російського²².

Вже у 1947 р. після тривалого обговорення в різних наукових та освітніх установах України, а також союзних республік було видано 1-й макет «Курсу» обсягом 59 друк. арк. За документами архіву Інституту історії України встановлено, що в рецензуванні та експертизі макету «Курсу» прийняло безпосередню участь 68 науковців з різних установ, в результаті чого було надано понад 80 відгуків. На засіданні Президії АН УРСР від 18 квітня 1947 р. неодноразово наголошувалось на необхідності скорочення терміну написання і редагування²³. Водночас, у доповідній записці Управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У від 23 червня 1948 р., адресованій М.С. Хрущову, наголошувалось на тому, що: «...текст «Короткого курсу» ще необхідно винести на розгляд істориків України, після чого ще раз доопрацювати з урахуванням всіх тих зауважень, що можуть бути зроблені. Тільки після цього «Короткий курс» може бути зданий в друк»²⁴. Наступного року було видано 2-й макет «Курсу» та планувалось видання 3-го макету, в якому мали враховуватись всі зауваження спеціально створеної для цього комісії при ЦК КП(б)У²⁵. Про тогочасну важливість даної праці досить чітко свідчить звіт Інституту історії України за 1949 р., в якому зазначено, що: «...Доопрацювання і підготовка видання масовим тиражем курсу історії України займала найбільш важливе і першочергове місце в роботі Інституту. На реалізацію зауважень і побажань був мобілізований весь науковий колектив Інституту»²⁶. Під час чергових обговорень вкотре було зроблено низку зауважень, на зразок: «...рецензенти вимагали більш чіткого висвітлення національного питання, питань суспільно-політичних рухів 2-ї половини XIX ст., висвітлення історії культури, а також збільшення фактичного матеріалу історії і особливо в розділах, котрі відносяться до радянського періоду»²⁷. В зв'язку з цим, Президія АН УРСР на своєму засіданні від 13 травня 1949 р. постановила: «Зважаючи на те, що обсяг курсу має 60 друк. арк. тексту і 8 друк. арк. ілюстрацій, вважати за доцільне випустити цю роботу під назвою «Історія України в 2-х частинах»²⁸. Після доопрацювання «Курсу» із урахуванням всіх зауважень, 16 червня 1949 р. було видано 3-й макет під назвою «Історія України» у 2-х ч. Під час рецензування 3-го макету виникли зауваження методологічного характеру, які пов'язувались з висвітленням формування та утворення української нації»²⁹.

У ході боротьби з так званими націоналістичними ухилами в 1951 р. науковці установ ВСН у своїй роботі мали керуватись ключовими положеннями, викладеними у таких

працях Й.В. Сталіна, як: «Марксизм і питання мовознавства», «Ленінізм і національне питання», «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» тощо³⁰. Саме тому «зростання актуальності» сталінських робіт стало причиною чергового перегляду двотомного макету «Історії УРСР». Останньому також послугувала поява відповідної статті у газеті «Радянська Україна» від 25 листопада 1951 р. з гострою критикою змісту «Короткого курсу», оскільки, як було зазначено, «...історія України в «Курсі» викладається без належного зв'язку з історією СРСР»³¹.

Впродовж 1953 р. відбувалось активне доопрацювання тексту 1-го тому «Курсу», який зрештою побачив світ вже наприкінці цього року та був перевиданий у 1955 р.³² Паралельно тривала робота з підготовки 2-го тому «Курсу». У зв'язку з напруженою роботою над підготовкою «Курсу» та підготовкою до відзначення 300-річного ювілею возз'єднання України з Росією, на засіданні Бюро ВСН від 22 червня 1953 р. з річного плану Інституту історії було знято 9 наукових тем³³.

Надмірний контроль з боку державної влади та численні зауваження призвели до того, що розгляд вітчизняної історії в 2-му томі було підмінено висвітленням історії СРСР. Останнє визнали навіть московські історики. Так, згідно передової статті журналу «Вопросы истории»: «Автори макету 2-го тому «Історії УРСР» настільки скоротили матеріал по власне історії України, що конкретна своєрідність розвитку українського народу зовсім зникла»³⁴. Таким чином, під шаленим ідеологічним тиском українські історики змушені були розглядати історію УРСР як частину російської історії, а український історичний процес як свого роду добудову до російського історичного процесу.

Чергова зміна завдань щодо підготовки «Курсу» відбулась після заяв, зроблених на XX з'їзді КПРС, зокрема: «З метою забезпечення успішного виконання історичних рішень XX з'їзду КПРС, інститути і установи суспільних наук зосередили основну свою увагу на перебудові всієї науково-дослідної роботи в світлі рішень з'їзду і подальших пленумів ЦК КПРС, переглянуто і уточнено плани науково-дослідної роботи»³⁵. У зв'язку з цим, була змінена періодизація історії УРСР, а також структура 2-го тому, який вийшов у 1956 р. українською та російською мовами. Наступного року 2-й том «Курсу» був перевиданий зі значними доповненнями, що зумовило збільшення обсягу тексту³⁶. Можна погодитись з думкою М.В. Коваля, який в одній із своїх статей відмітив, що: «Вихід двотомника був певним досягненням колективу Інституту, який став етапною подією у розвитку національної історіографії»³⁷. Не заперечуємо й того, що зазначений двотомник написаний на досить багатому джерельному матеріалі, завдяки чому відрізняється цінністю фактажу, втім з іншого боку робота була спотворена ідеологічними принципами марксистсько-ленінської методології. Двотомник ряснів синтезами про спільне походження трьох братніх східнослов'янських народів, про спільну їх участь у боротьбі з царизмом, буржуазією, іноземними загарбниками тощо. Також російський народ розглядався не інакше як рятівником інших народів СРСР від німецького поневолення, з іншого ж боку в роботі замовчувалось багато сторінок національної історії України³⁸.

По завершенню роботи над «Курсом» постало завдання щодо підготовки багатотомного видання з історії України. Так, у пояснювальній записці до тематичного плану на 1949 р. ставилось питання щодо створення багатотомної історії України³⁹. Учасники щорічних засідань Президії АН УРСР неодноразово «закликали» директора Інституту історії більше зосереджувати увагу колективу над підготовкою монографій з найбільш важливих питань української історії. Всі попередні напрацювання з підготовки монографій у подальшому мали скласти основу для створення багатотомної історії України⁴⁰. Втім, виконання даного завдання було відкладено на невизначений час,

оскільки протягом 1955–1956 рр. Інститут обмежився лише складанням плану-проспекту до багатомної історії УРСР.

Таким чином, у перші повоєнні роки підготовка першого синтетичного «Короткого курсу історії УРСР» проходила в руслі вказівок вищих владних структур, для яких ідеологічно-необхідним було якнайшвидше написання вітчизняної історії у марксистсько-ленінському ракурсі. Підготовка «Курсу», яка затягнулась на цілих 12 років супроводжувалась значними труднощами, викликаними здебільшого надмірним втручанням ЦК КП(б)У та урядових органів у роботу Інституту історії АН УРСР. Втім, не дивлячись на те, що «Курс» хоч і був надто заідеологізованим, все ж таки його можна вважати першим найбільш повним систематичним викладом історії України в радянській історіографії. Більше того, ця робота була написана на основі значного архівного матеріалу та слугувала протягом 2-х десятиліть незмінним посібником для науковців, викладачів, студентів тощо.

Анотація

У запропонованій широкій громадськості статті розкрито передумови та хід підготовки колективом Інституту історії України АН УРСР першого в радянській історіографії академічного курсу вітчизняної історії. Тут зокрема розкрито причини затримки виходу цієї праці, які здебільшого були зумовлені надмірним втручанням вищих партійно-радянських органів у наукову діяльність Інституту, а також показано наслідки ідеологічного впливу останніх на зміст «Курсу історії УРСР».

¹ Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. – К., 1967. – 254 с.

² Дядиченко В.А. Развитие исторической науки в УССР. – К., 1970. – 80 с.

³ Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади / Редкол.: П.М. Калениченко, А.В. Санцевич, В.Г. Сарбей. – К., 1973. – 254 с.

⁴ Санцевич А.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. – К., 1986. – 208 с.

⁵ Санцевич А.В. Українська радянська історіографія: 1945–1982: [навчальний посібник]. – К., 1987. – 142 с.

⁶ Санцевич А.В. Інститут історії України Національної академії наук України: [історіографічний нарис до 60-річчя установи]. – К., 1998. – 130 с; Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / Редкол. В.А. Смолій (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2006. – 818 с.

⁷ Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М.В. Коваль // УІЖ. – 2002. – № 1. – С. 4–26.

⁸ Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006) // УІЖ. – 2006. – № 6. – С. 4–35.

⁹ Матях В.М. Відділ історії України середніх віків і раннього нового часу (1936–2006 роки) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6. – С. 17–64.

¹⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Од. зб. 1073. – Арк. 16–24.

¹¹ У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956) / НАН України. Інститут історії України / відп. ред. В.А. Смолій. – К., 1996. – (Збірник документів і матеріалів; у 2-х ч.). – Ч. 2: 1944–1956 рр. – 1996. – С. 84.

¹² Програма дальшого піднесення історичної науки // Вісті АН УРСР. – 1947. – № 7. – С. 3–10; До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекинуття історії України // Більшовик України. – 1947. – № 8. – С. 3–10.

¹³ Кульчицький С.В. Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті 1918–1998 / [Кульчицький С.В., Павленко Ю.В., Храмов Ю.О., Руда С.П.]. – К., 2000. – С. 284.

- ¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 1095. – Арк. 13–15.
- ¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОУ). – Ф. 2. – Оп. 7. – Од. зб. 6509. – Арк. 149–150.
- ¹⁶ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі ІА НБУВ). – Ф. 22. – Оп. 2. – Од. зб. 81. – Арк. 2–3.
- ¹⁷ У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України... – С. 87.
- ¹⁸ Коваль М.В. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // УІЖ. – 1996. – № 6. – С. 63.
- ¹⁹ Архів Президії НАН України (далі АП НАН України). – Ф. 251. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 259. – Арк. 51.
- ²⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 1494. – 13–32.
- ²¹ Науковий архів інституту історії України (далі НА ІУ НАН України). – Оп. 1. – Од. зб. 103. – Арк. 1–56.
- ²² НА ІУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 103. – Арк. 1–56.
- ²³ АП НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Од. зб. 249. – Арк. 166–167.
- ²⁴ У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України. – С. 123.
- ²⁵ Там само. – С. 127.
- ²⁶ АП НАН України. – Ф. 251. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 355. – Арк. 103.
- ²⁷ Там само. – Арк. 103.
- ²⁸ Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 311. – Арк. 267.
- ²⁹ Там само. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 355. – Арк. 103–106.
- ³⁰ Сталин И.В. Марксизм и вопросы языкознания. – М., 1950. – 54 с; Сталин Й.В. Економічні проблеми соціалізму в СРСР. – К., 1952. – 93 с.
- ³¹ АП НАН України. – Ф. 251. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 69. – Арк. 202; Калиновська О. Проти самозаспокоєності і самовдоволеності (На звітно-виборних зборах парторганізації Інституту історії України АН УРСР) // Радянська Україна. – 1951, 25 листопада.
- ³² НА ІУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 394. – Арк. 5–7.
- ³³ АП НАН України. – Ф. 251. – Оп. 8. – Од. зб. 394. – Арк. 22.
- ³⁴ За глубокое научное изучение истории украинского народа // Вопросы истории. – 1955. – № 7. – С. 8.
- ³⁵ АП НАН України. – Ф. 251. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 17. – Арк. 1.
- ³⁶ Там само. – Од. зб. 87-а. – Арк. 161.
- ³⁷ Коваль М.В. Інститут історії України НАН України... – С. 64.
- ³⁸ Історія Української РСР: В 2 т. / редкол.: О.К. Касимено (голов. ред.) та ін. / АН УРСР. Ін-т історії. – К., 1955. – Т. 1. – 906 с; Історія Української РСР: В 2 т. / редкол.: М.І. Супруненко (голов. ред.) та ін. / АН УРСР. Ін-т історії. – К., 1957. – Т. 2. – 779 с.
- ³⁹ АП НАН України. – Ф. 251. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 376-а. – Арк. 169.
- ⁴⁰ Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 348. – Арк. 95.